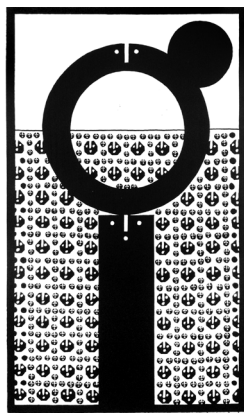

NOVÁK CSABA ZOLTÁN

A ROMÁNIAI RENDSZERVÁLTÁS ÉS A NEMZETISÉGI KÉRDÉS MEGJELENÉSE

ACeaușescu házaspár bukását követő hatalmi vákuumban megalakult a hadsereg teljes bizalmát élvező, magát Nemzeti Megmentési Frontnak (NMF) nevező szervezet, amely élére Ion Iliescu került.¹ Az NMF Ideiglenes Tanácsának megválasztásában helyet biztosítottak a magyarság képviselőinek is. Első lépésként a két, viszonylag legismertebb magyar személyiség került fel a tanács listájára, a népfelkelés egyik szimbólumaként Tőkés László és a bukaresti politikai és értelmiségi körökben jól ismert, a Ceaușescu-rendszerben kevésbé kompromittálódott Domokos Géza. Egy kicsivel később csatlakozott az akkor Marosvásárhelyen élő Király Károly, akit aztán a Front alelnökének neveztek ki, és ő felelt a kisebbségi ügyekért. A Bukarestben tartózkodó magyar nemzetiségű értelmiségiek igyekeztek kihasználni a diktatúra bukásával felmerülő lehetőségeket, megszervezni a magyar érdekképviseletet és a meglévő kommunikációs csatornákon keresztül üzenni a román politikumnak és a közéletnek egyaránt.²

Az RMDSZ a romániai magyarságot képviselő szervezetként december 24-én nyilatkozatot fogalmazott meg a román közvéleménynek az *Adevărul* nevű országos napilapban két fontos üzenettel: hogy a magyarság kollektív és önálló entitásként kí-

A kialakult feszültségeket a helyi román és magyar értelmiségi kezdeményezések esetenként mérsékeltek, de megszüntetni nem tudták, sem Kolozsváron, sem Marosvásárhelyen.

ván politizálni, illetve próbálták már az első alkalommal elismertetni a román közvéleménnyel azt a tényt, hogy a bukott rendszer tudatosan, nemzeti mivoltában is diszkriminálta ezt a közösséget, így legitimálva az esetleges későbbi jóvátételi kéréseket.³

A fokozatosan a magyarság vidéki önszerveződési struktúráit is magába olvasztó RMDSZ december 26-án közzétette az első vázlatos programtervezetét. A főbb célkitűzései a következők voltak: a nemzetiségi képviselet biztosítása a törvényhozásban és az államigazgatásban; anyanyelvi oktatás az óvodától a tudományegyetemig; saját művelődési és tudományos intézmények a magyarság számára; magyar nyelvű lapok, folyóiratok működtetése; a magyar nyelv használata a közigazgatásban és az igazságszolgáltatásban; nemzetiségügyi minisztérium létrehozása; kollektív nemzetiségi jogok alkotmányos szavatolása; a magyarság kapcsolatokat ápolhasson az anyanemzettel.⁴

December végén, január elején mutatkoztak az első arra utaló jelek, hogy a nemzetiségi kérdés megoldása távolról se lesz annyira zökkenőmentes, mint azt egyesek remélték a diktatúra bukása után. 1990. január 6-án az NMF nyilatkozatot adott ki a romániai nemzeti kisebbségek jogairól. A nyilatkozat nem kínált jogi megoldást a nemzetiségi sérelmekre, ugyanakkor fontos üzenetértékkel bírt, hogy az új vezetés elismert bizonyos tényeket, figyel a kérdésre, és az előző rendszer módszereitől eltérő módon kezeli ezt a problémakört.⁵ A közlemény az ígéretek szintjén jelentős, pozitív irányú elmozdulásnak látszott. Elítélte a Ceaușescu-rendszer nemzetiségpolitikáját, egyenlő jogokat ígért minden romániai nemzetiségnek, ehhez majd jogi, alkotmányos keretet, kisebbségi törvényt, az anyanyelv szabad használatát, lehetőséget a nemzetiségi kultúra műveléséhez és szabad kapcsolattartást „azokkal a nemzetekkel, amelyekhez kötődnek”, vagyis az anyaországokkal.⁶

Az NMF nemzetiségpolitikai közleményéről már akkor megoszlottak a vélemények. Többen azt kifogásolták, hogy nem tartalmaz konkrét megoldási javaslatokat, nem biztosít jogi kereteket és garanciákat sem arra nézve, hogy az elhangzott elvek a gyakorlatban is megvalósuljanak.⁷ A közlemény körül kialakuló vita előre jelezte azt is, hogy az erdélyi magyarság képviseletében is megoszlanak majd a vélemények a jogérvényesítési stratégiákat illetően.

A magyar–román viszony rendezésének fontosságáról cikkezett több román és magyar értelmiségi is.⁸ Ugyancsak januárban két, az NMF vezetőségéhez címezett, román értelmiségi levél is részletesen foglalkozott a nemzetiségi kérdéssel. A *Renasterea* nevű lapban Doinea Cornea és egy erdélyi román értelmiségi csoport közölt nyílt levelet. Külön figyelmet érdemel az értelmiségi csoport által szignált levél, amelyben a szerzők nemcsak a probléma létezését ismerték el, hanem gyakorlati megoldásokat is javasoltak. Elismerték, hogy a Ceaușescu-rendszer nagymértékben megsemmisítette vagy átalakította a magyar kulturális intézményhálózatot, és asszimilációs politikájával eltávolította az országtól a magyarságot, nagyfokú bizalmatlanságot ébresztve. Javasataik két szinten nyilvánultak meg. Első lépésként a diszkrimináló törvények, rendeletek meg-

szüntetését javasolták, hogy „visszanyerjék a normalitást”, a nyugalmi állapotot, és ezt követte volna az új jogrend megteremtése.⁹

A kiemelt politikai és értelmiségi álláspontokat elemezve megállapíthatjuk, hogy mindenképp elmozdulásként értelmezhetők a Ceaușescu-rendszer nyíltan diszkriminatív politikájához viszonyítva, ugyanakkor azt is láthatjuk, hogy kedvezőtlenül reagáltak a romániai magyarság egyes, már 1918-tól felmerülő sajátos problémáira, mint az önálló oktatási rendszer vagy az autonómia. A fent bemutatott javaslatokra ugyanakkor az is jellemző volt, hogy csak egy szűk körű politikai vagy értelmiségi csoport álláspontját képviselték. A későbbi fejleményekből az is kiderült, hogy az NMF csúcsvezetőségében sem volt határozott szándék arra, hogy a január 5-i nyilatkozatot következetesen, vállalva az esetleges akadályokat, keresztül is vigye.¹⁰

A romániai politikai átmenet során felmerülő kérdések, a román-magyar együttélésből fakadó újonnan felmerülő, helyi szinten megoldatlan problémák viszonylag korán egy másik mederbe terelték a nemzeti kérdést. A román politikai életben már január elején jelentkeztek azok az akut problémák, amelyeket az NMF nem akart vagy képtelen volt megoldani: a kádercsere, a régi elitek sorsa, a hadsereg és a Securitate a decemberi eseményekben betöltött szerepének tisztázása, a gazdasági átalakítás módja, a titkosrendőrség és állományának sorsa, az állami adminisztratív és politikai tisztségek betöltése, a újjászervezett történelmi pártoknak juttatott politikai szerep, a gazdasági nehézségekből fakadó problémák és nem utolsósorban a rohamtempóban megszerveződő magyar közösség követelése.

Az eddigi forrásokból az rajzolódik ki, hogy ahol harcok nélkül bukott meg a Ceaușescu-rendszer, és a településen nem élt nagyobb számú nemzeti kisebbségi csoport, ott a rendszer második vonalából előkerülő káderek, szakemberek és a katonaság zökkenőmentesen átvették a hatalmat. Több nagyvárosban, ahol december 22. előtt nagyobb méretű megmozdulások voltak (Temesvár, Kolozsvár, Marosvásárhely, Brassó), a rendszerváltó elit egy része a társadalmi nyomás hatására került pozícióba. Ez nehezebb helyzetbe hozta a mindent ellenőrizni kívánó hadsereget, és ezek a személyek sok esetben radikálisabb változásokat szerettek volna.¹¹ Az etnikailag vegyes vidékeken, településeken pedig ez a probléma kiegészült a magyarság pozíció- és jogköveteléseiével. Január első felében megjelentek az új román vezetést és a rendszerváltást nyíltan bíráló, számonkérő vélemények.

Január elején a nemzetiségi (elsősorban a magyar) kérdésnek olyan helyi vetületei jelentkeztek a romániai politikai életben, amelyek magukban hordozták annak a lehetőségét, hogy amennyiben az új vezetés nem fog következetes politikai irányvonalat kidolgozni és véghezvinni, akkor az átmenet az adott térségekben etnicizálódni fog.¹² Az első problematikus pontnak a december 22-ei események számítottak, pontosabban, hogy a Székelyföld egyes településein lezajlott rendőrlincseléseket ki hogyan értelmezte. A másik kritikus pontnak az előző rendszer bukása után elkezdődő kádercsere számított. A pozíciókat elvesztő vagy az attól tartó

székelyföldi román elit etnikai indokkal magyarázta ezt a jelenséget, és a helyi román közösség elleni támadásként értelmezte, illetve mutatta azt be. 1990. január 4-én egy csíkszeredai román csoport beadványt állított össze a Hargita megyei románokat ért ún. sérelmekről. Érvelésük középontjában a székelyföldi rendőrlincselések és a különböző vezetői tisztségekben bekövetkezett kádercserék álltak.¹³

Az RMDSZ és a helyi magyar vezetők igyekeztek tisztázni a vádakát és magyarázattal szolgálni a történetekre. Az új román kormány ebben a fázisban nem tulajdonított ennyire kiemelt szerepet ennek a jelenségnek. Érdeemes megjegyezni azt a tényt is, hogy egyetlen jelentés sem tett említést arról, hogy román nemzetiségű „civil” lakosokat ért volna támadás vagy inzultus. A rendszerváltás pillanatában a hatalom képviselőit érte támadás, az utána következő időszakban pedig a nyolcvanas években, etnikai (román) származásuk miatt előnyös pozíciókba juttatott elit néhány képviselőjét próbálták meg eltávolítani.¹⁴ Látható, hogy az új vezetés a fenti jelenségeket nem értelmezte etnikai indíttatásúnak, viszont a helyi román elit, a hadsereg, a rendőrség egyes képviselői és a média előszeretettel használta fel érveiben ezeket a cselekményeket, amelyeket a román autoritás megszűnéseként is értelmeztek.¹⁵

A kérdés központi megítélése nem akadályozta meg, hogy a rendszerváltás folyamata a Székelyföldön etnikai dimenziót is nyerjen. A diktatúra felszámolása jelentős változásokkal járt a helyi hatalmi viszonyokban és a közéletben egyaránt. Az elitekben végbemenet cserék nagymértékben érintették a felülreprezentált románokat, és azonnal megkezdődött a leépített magyar intézményrendszer (oktatási, kulturális intézmények) visszaállítása. A magyar közösség által kért pozíciók, intézmények és az egyre makacsabbul ellenálló helyi román elitek viszonya kihatott a politikai harcoktól amúgy is megviselt NMF vezetőségére. A történelmi pártok által szervezett nagy erejű demonstrációk visszaszorítására az új román vezetés a karhatalmi szerveket, majd a munkásszolidaritásra alapozva, a bukaresti munkásságot, később a gazdasági átmentettől tartó bányászokat használta fel.¹⁶ A román politikai élet radikalizálódott. Ugyanez mondható el a magyar–román viszonyról, amely februárra Marosvásárhelyen tűnt a legkritikusabbnak, de jelentős feszültség volt tapasztalható Szatmárnémetiben, Kolozsváron vagy a Székelyföld egyes pontjain is.¹⁷ A több szinten is „szorongatott” NMF január végére engedett a nemzetiségi kérdésben a többségi társadalom nyomásának. Az Iliescu-féle vezetés nem hagyhatta figyelmen kívül, hogy a román társadalom jelentős hányada nacionalista volt, és hogy hatalmának megtartása végett szüksége van az egykori pártstruktúrák és belügyis emberanyagára is. Ebbe beletartozott az az elitcsoport is, amely az etnikailag vegyes vidékeken nemzeti retorikába öltözve próbálta menteni a pozícióit.¹⁸

Február közepére a nemzetiségpolitika terén a román politikai életet és a médiát már egyértelműen az alsó szinteken kiéleződő és megoldatlan helyzet uralta, és ezen az NMF-nek a többi politikai szereplővel kötött politikai alkuja, hatalommegosztása sem változtatott. Február 9-én az NMF részben megosztotta a hatalmát, megalakult a romániai politikai

alakulatokat tömörítő Nemzeti Egység Ideiglenes Tanácsa (NEIT), amelybe 11 magyar nemzetiségű személy került be, hárman az RMDSZ, hárman a Független Magyar Párt, ketten az NMF képviselőjében, míg a másik három magyar tag a megyék képviselőjében. Ez 5 százalékos jelenléte eredményezte a romániai magyarság számára. A NEIT, annak ellenére, hogy a hatalmi egyensúly és a nyugalom megtartása végett hozták létre, már születésétől kezdve egy több sebből vérző szervezetnek bizonyult, és magában hordozta az akkori román társadalom megosztottságának szinte összes jelét. A rendszerváltás megoldatlan kérdései bűvópatakokként törtek minduntalan elő.¹⁹

A bukaresti vezetés az új felállásban is a feszültségek elkerülésére fektette a hangsúlyt. Felmérte, hogy a sajtóban – sőt már esetenként röpcédulákon is – terjesztett helyi román követelések figyelmen kívül hagyása milyen politikai következményekkel járna. Ezért inkább a szervezettebb magyarság vezetőit próbálta meg felkérni arra, hogy lássák be jogos követeléseiknek elhalasztását. A politikai kockázatot növelte az a tény is, hogy az NMF számára már nemcsak az újjászervezett és a hatalomba bevont történelmi pártok jelentettek potenciális veszélyt, mert Erdélyben a román elit egy jelentős része már nem az NEIT–NMF csatornáin keresztül kereste az érdekérvényesítés lehetőségeit, hanem létrehozta a Vatra Românească nevű szervezetet.²⁰ A források azt mutatják, hogy a NEIT februári és március eleji ülésein nem fordítottak különösebb hangsúlyt a nemzetiségi kérdésre. A nemzetiségi kérdést felülírták a hatalomért folytatott viták és a politikai-gazdasági átmenet szülte problémák: a görög katolikus egyház helyzete, a munkanélküliség, az ellátási zavarok, a különböző politikai tisztségek betöltéséért folytatott viták, a februári bukaresti tüntetések.²¹

Az NMF, majd a NEIT tehetetlenségét bizonyítja az a tény is, miszerint január végén, február elején a romániai magyarság képviselői egyik szervezetre sem tekinthettek úgy, mint a sajátos nemzetiségi kérdéseket megjelenítő és legalább részben kezelő érdekérvényesítési lehetőségre. Úgy véljük, helyi szinten ez a fajta bizalmatlanság már korábban bekövetkezett. Ettől kezdődően az RMDSZ vidéki szervezeteiben is egyre erősödött az a vélemény, miszerint a magyarság kéréseit nem lehet sem a Front, sem a NEIT szervein belül megoldani csak úgy, ha azok markánsabban vannak jelen a politikai és a közéletben. Február első felében már több vidéki szervezet részéről is megfogalmazódott az a kritikai javaslat az RMDSZ központi vezetősége felé, hogy markánsabban kell megjeleníteni a magyar kérdést. Talán ezzel magyarázható, hogy magyar részről egyre többször merült fel a tömegmegmozdulások, sztrájkok szervezésének gondolata.²² Ekkorra már a romániai magyar elit keretén belül is körvonalazódtak az érdekérvényesítés, a nemzetiségi célkitűzések megfogalmazásában és kivitelezésében mutatkozó töréspontok (mérsékelt versus radikális), amiket a magyar külügy is érzékelt.²³

Az RMDSZ vezetősége által felvállalt párbeszédre épülő politikát nem csak a szervezeten belülről érték kritikák. Olyan személyek, elitcsoportok is megpróbálták hallatni hangjukat, akik nomenklaturista múlttal

rendelkeztek ugyan, de a Ceaușescu-rendszerben elszenvedett mellőzésükből fakadóan politikai szerepre is feljogosultnak érezték magukat: az egykori élelmiszeripari miniszter, Fazekas János vagy Király Károly.²⁴ A rendszerváltás előtti romániai politikai életben jártasabb egyének úgy vélték, hogy amit az átmeneti időszakban nem sikerül kivívni, annak a későbbi megvalósítása bizonytalanná válhat. Esetenként ugyancsak nagy nyomás érkezett a különböző helyi közösségek részéről, főleg azokon a településeken (pl. Marosvásárhely), ahol a helyi magyarság úgy érezte, hogy a nemzetiségi jogok terén gyenge eredményeket ért el.

A különböző erdélyi településeken a magyarság rohamtempóban szervezte újjá magát, alakította ki a lehetséges keretek között a saját intézményrendszerét. Önálló, magyar tannyelvű iskolák alakultak Kolozsváron, Csíkszeredában, Szatmárnémetiben, Nagyváradon stb. A román tannyelvű osztályokba íratott gyerekek tucatjával hagyták el a régi osztályokat az anyanyelvi tanulás mellett téve le a voksukat. Markánsan jelentkezett a román többségű vidékekre kihelyezett magyar nemzetiségű tanárok problémája, szülőföldjükre való visszatérésük igénye. A helyi magyar közéletben a nemzeti ébredés jegyei mutatkoztak, hol mérsékeltlen, hol pedig markánsabban. Újra napirendre került a diktatúra során mesterségesen visszaszorított, tabuként kezelt csángókérdés is.

A helyi román elitnek több okból is ellenségesen tekintettek erre a folyamatra, amelyet a szeparatizmus, nacionalizmus vagy revizionizmus vádjával bélyegeztek meg, és minden erejükkel igyekeztek mérsékelni, gátolni. A Ceaușescu-rendszerben pozícióhoz jutott személyek, csoportok a rendszerváltás után keletkezett helyzetben a saját egzisztenciájukat érezték veszélyben. Sok esetben elhagyni kényszerültek addig betöltött tisztségüket, vagy a jobbik esetben a jövőbeli demokratizálódás miatt éles versenyhelyzet előtt álltak. A többnyire távolabbi vidékekről „ejtőernyőzött” román elit idegennek érezte az egyre erőteljesebben kiépülő magyar világot, egyes (főleg katonai, rendőrségi, volt titkosrendőrségi) vezetők pedig egyenesen a román állam szuverenitásának veszélyeztetését látták ebben a folyamatban. E nézőpont onnan is táplálkozott, hogy a Ceaușescu-rendszer bukását követő néhány napra a román állam hatalomgyakorló szerepe szinte teljesen megszűnt létezni a Székelyföldön, ahol a hadsereget leszámítva minden hatalom a helyi magyarok kezébe került. A párt és állami szervek szétestek, a rendőrség és a Securitate defenzívába szorult, és a lincselések során egyes képviselőik életüket veszítették, vagy tényleges életveszélybe kerültek. Az egyetlen biztosnak tűnő hatalomgyakorló szervnek a hadsereg bizonyult, amely ugyan jelen volt a helyi hatalmi struktúrákban, de korántsem akkora súllyal, mint pl. Marosvásárhelyen vagy Szatmárnémetiben.²⁵ Az egyre radikalizálódó román elit az etnikailag vegyes területeken ezért megpróbálta minden erejével ellensúlyozni a magyarság önszerveződését.

A kialakult feszültségeket a helyi román és magyar értelmiségi kezdeményezések esetenként mérsékelték, de megszüntetni nem tudták, sem Kolozsváron, sem Marosvásárhelyen. A kölcsönös egymásnak feszülés, a helyi kompromisszumok megkötéseinek elmaradása, a központi kor-

mányzás tehetetlensége egyre agresszívebb és látható jeleit termelte a konfliktusoknak. A különböző helyszínekről egyre aggasztóbb hírek érkeztek. A magyar külügy február 21-én a következőt jelentette, sürgős intézkedéseket javasolva a magyar kormánynak: „Felhívjuk a figyelmet, hogy a jelenleg kialakult helyzetben még a múltban elveszített nemzeti-ségi jogok visszaállítására sincs lehetőség, még kevésbé olyan feltételek biztosítására, amelyek hosszú távra stratégiai célok lehetnének a nemzetiségek identitásának megtartásában.”²⁶

■ JEGYZETEK

1. Az NMF megalakulásáról és a bukaresti eseményekről részletesebben lásd Tom Gallagher: *Furtul unei națiuni. România de la comunism încoace*. Humanitas, Buc., 2004; Alesandru Duțu: *Revoluția din 1989. Cronologie*. Editura Institutului Revoluției Române din Decembrie 1989, Buc., 2006.
2. Domokos Géza: *Esély*. I. Pallas Akadémia, Csíkszereda, 1996. 17–23.
3. *Adevărul* 1989. december 24. 2. sz.
4. Romániai Magyar Szó 1989. december 26. 3. sz.
5. Domokos emlékiratában megemlíti, hogy a szöveg összeállításában többek között Ion Iliescu, Silviu Brucan, Petre Roman, Virgil Măgureanu, Mihai Drăgănescu, Dumitru Mazilu, Aurel Dragoș Munteanu vettek részt. A résztvevők többnyire egyetértettek az elvi kérdések zömében, abban, hogy újra kell gondolni a nemzetiségpolitikát, de a konkrétumok esetében (pl. a helyi öngazgatás) már komoly viták alakultak ki. Az önrendelkezésről az új román vezetés sem kívánt tárgyalni. Domokos: *Esély*. I. ... i. m. 83–86.
6. *Adevărul de la Cluj* 1989. január 7. 13. sz.
7. A Független Magyar Jogászfórum, dr. Kapcza Imre és dr. Podhrászky László aláírásával nyilatkozatot adott ki az NMF kisebbségi jogokról szóló nyilatkozatával kapcsolatosan. Az NMF nyilatkozatát hiányosnak tartották, a dokumentumot egy konkrétumok nélküli keretnyilatkozatnak tartották. Romániai Magyar Szó 1990. febr.23.
8. Lásd pl. Szilágyi Nándor és Ioan Noja cikkeit. Romániai Magyar Szó 1990. január 4. 10. sz.; *Adevărul în libertate* 1990. január 11. 16. sz.
9. *Renașterea* 1990. január 12. 2–3.
10. Domokos Géza arról írt visszaemlékezésében, hogy Iliescu később megbánta az NMF elhamarkodottnak tartott kijelentését. Domokos: *Esély*. I... i. m. 83–86. Tom Gallagher a román átmenetet vizsgáló monográfiájában pedig azt állítja, hogy Iliescu későbbi, a nemzetiségi kérdésre vonatkozó nyilatkozatai egyértelműen azt mutatják, hogy nem rendelkezett konzervens elképzelésekkel ezen a területen, mindig alárendelte a kérdéskört az éppen aktuális politikai helyzetnek. Tom Gallagher: *Furtul unei națiuni. România de la comunism încoace*. Humanitas, Buc., 2004. 98.
11. Jó példa erre Kolozsvár vagy Temesvár esete.
12. Etnicizálódás fogalma alatt azt értjük, hogy jelen esetben a rendszerváltás utáni politikai, gazdasági átmenet kérdéseit az etnikai jellegű viták felülírják, túlzott nemzeti tartalommal ruházzák fel.
13. MNL, KÜM-TÜK, Románia, 1990, 62. Dob. 0096/1. A rendőrlincselésekről lásd még László Márton – Novák Csaba Zoltán: *A szabadság terhe. Marosvásárhely, 1990. március 16–21*. Pro-Print Könyvkiadó, Csíkszereda, 2012. 68–83.
14. A kérdésről részletesebben lásd Zahorán Csaba: *Románüldözés Székelyföldön? (Egy állítólagos etnikai tisztogatás története)*. In: *Az új nemzetállamok és az etnikai tisztogatások Kelet-Európában 1989 után*. Szerk. Juhász József – Krausz Tamás. L'Harmattan Kiadó – ELTE BTK Kelet-Európa Története Tanszék, Bp., 2009. 268–300.
15. Gheorghe Bănescu, egykori belügyis alkalmazott emlékiratában azt írja, hogy két securitatus tiszt, a szovétai Lupșa főhadnagy és Chioreanu Emil százados Bukarestbe utaztak, áthágva az új rend szabályait, hogy felhívják Iliescu figyelmét arra, hogy állítsa vissza a román autoritást az érintett helyeken. A visszaemlékezés szerint Iliescu azt válaszolta, hogy nem tehet kivételt két megyében, ezzel beszenyenezné a forradalom vívmányait. Gheorghe Bănescu: *Demers pentru adevăr*. Consemnări. 2010. 307.
16. A bányászjárásokról részletesebben lásd Mihnea Berindei – Ariadna Combes – Anne Planche: *Mineriada. 13–15 iunie 1990. Realitatea unei puteri neocomuniste*. Humanitas, Buc., 2010.

17. A jelenségről lásd Bárdi Nándor – Gidó Attila – Novák Csaba Zoltán (szerk.): *Együtt és külön. Az erdélyi magyarok önszerveződése (1989–1990)*. Nemzeti Kisebbségkutató Intézet, Kvár, 2014. 95–137, 151–193, 283–306.
18. Erre a következtetésre jutott a romániai rendszerváltást elemző Tom Gallagher is. Tom Gallagher: *Democracy and Nationalism in Romania, 1989-1998*. Trad. Simona Ceaușu. All Educational, Buc., 1999.
19. Az NEIT munkásságáról részletesebben lásd *Documente privind revoluția română din decembrie 1989. Activitatea Consiliului Provizoriu de Uniune națională. Stenogramele ședințelor*. Vol. II. (9 februarie – 10 martie 1990). Red. Teodora Stănescu-Stanciu, Alexandru Oșca, Gheorghe Neacșu. Editura Mega, Cluj-Napoca, 2009.
20. A Vatra Românească február 8-án, Marosvásárhelyen tartotta az első nagygyűlését. A hónap folyamán több erdélyi megyében (Kolozs, Szatmár, Bihar, Fehér stb.) is megalakultak a helyi szervezetek, amelyek magukba tömörítették a lokális román elitek számottevő részét.
21. *Documente privind revoluția română din decembrie 1989. Activitatea Consiliului Provizoriu de Uniune națională. Stenogramele ședințelor*. Vol. II. (9 februarie – 10 martie 1990). Red. Teodora Stănescu-Stanciu – Alexandru Oșca – Gheorghe Neacșu. Editura Mega, Cluj-Napoca, 2009. 118–119.
22. Az egyik legnagyobb és leghatásosabb tömegmegmozdulás, a marosvásárhelyi „gyertyás” tüntetés helyi kezdeményezés volt, és nem feltétlenül tükrözte az RMDSZ országos vezetésének álláspontját.
23. MNL, KÜM-TÜK, Románia, 1990, 65. Dob. 00643/3.
24. MNL, KÜM-TÜK, Románia, 1990, 65. Dob. 00643/4; Romániai Magyar Szó 1990. márc. 6. 61. sz.
25. Egyik Hargita vagy Kovászna megyei település vagy megyei intézmény élére sem került katonai vezető.
26. MNL, KÜM-TÜK, Románia, 1990, 65. Dob. 001319.

